

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته علوم اقتصادی

عنوان

اندازه گیری آسیب پذیری نسبت به فقر در شهر تهران

استاد راهنما

دکتر حسین راغفر

دکتر منیژه نخعی

استاد مشاور

معصومه نونژاد

دانشجو

لیلا صانعی

اسفند ۱۳۸۸

تقديم به

پدر و مادر عزيزم

و

خواهر مهربانم

با سپاس فراوان از اساتید راهنمای ارجمند

جناب آقای دکتر حسین راغفر

سرکار خانم دکتر منیژه نخعی

و

با تشکر از استاد مشاور گرامی

سرکار خانم معصومه نونزاد

«کلیه دستاوردهای ناشی از تحقیق فوق متعلق به دانشگاه الزهرا (س) است»

چکیده

کاهش فقر از مراحل ضروری نیل به توسعه است، به این منظور شناسایی فقرا اهمیت اساسی پیدا می‌کند. به طور سنتی مطالعات فقر بدون در نظر گرفتن مخاطراتی که در ابعاد مختلف حیات یک خانوار وجود دارند صورت گرفته است. از آن جایی که زندگی بشر در معرض اشکال مختلف ناامنی است و این ناامنی‌ها هر یک می‌تواند عوارض منفی بر رفاه خانوارها بگذارد و آنها را در مقابل این اشکال ناامنی آسیب پذیر نماید، شناسایی عوامل آسیب پذیری رفاه خانوارها برای شناسایی خانوارهای محروم از اهمیت بسزایی در مطالعات رفاه خانوارها برخوردار است.

این مطالعه نخستین مطالعه به زبان فارسی است که به بررسی نقش مخاطرات در اندازه گیری میزان آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر می‌پردازد. ویژگی‌های خانوارهای محروم از جمله عوامل اصلی ماندگاری فقر این خانوارها است. خانوارهای محروم معمولاً از ناکافی بودن سواد سرپرست خانوار آسیب می‌بینند، اندازه و بعد خانوارهای محروم عامل دیگری در افزایش آسیب پذیری آنها است. سن و جنسیت سرپرست خانوار و اینکه سرپرست خانوار بیکار یا شاغل باشد و بالاخره درآمد (هزینه) خانوارها در شکل گیری میزان آسیب پذیری آنها بسیار حائز اهمیت است.

با توجه به اهمیت مساله فقر و ارتباط متقابلی که بین فقر و آسیب پذیری وجود دارد و از آن جایی که اولین گام در فائق شدن بر معضل فقر انجام مطالعه و پژوهش در این حوزه می‌باشد، مطالعه آماری آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر و تجزیه و تحلیل آن می‌تواند روش مناسبی برای راهنمایی سیاستگذاران در زمینه هدفمند نمودن سیاست‌های حمایتی باشد. از این رو مطالعه حاضر به کمک مدل لاجیت به اندازه گیری آسیب پذیری خانوارهای ساکن شهر تهران نسبت به فقر می‌پردازد. به این منظور متوسط تاثیر خصوصیات سرپرست خانوار بر آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر، متوسط احتمال فقیر شدن خانوارها و متوسط درصد آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر به تفکیک ویژگی‌های سرپرست خانوار با استفاده از داده‌های ادغام شده سالهای ۱۳۸۶-۱۳۷۲ اندازه گیری می‌شوند.

بعضی از نتایج حاصله از این مطالعه که در ابعاد مختلفی ارائه گردیده است حکایت از آن دارد که با افزایش بعد خانوار آسیب پذیری نسبت به فقر افزایش می‌یابد. سن و جنسیت سرپرست خانوار در آسیب پذیری آنها نسبت به فقر از جمله عوامل تعیین کننده و مهم محسوب می‌شوند. ارتقاء وضعیت تحصیلی سرپرست خانوار عامل مهم دیگری است که می‌تواند به کاهش آسیب پذیری خانوارهای ساکن شهر تهران کمک کند. بدیهی است که داشتن شغل یا فقدان آن از جمله اصلی ترین عوامل موثر بر آسیب پذیری نسبت به فقر است که نتایج این مطالعه آن را تایید می‌کنند.

واژگان کلیدی: فقر، آسیب پذیری، خط فقر، شاخصهای فقر، مدل لاجیت

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات

مقدمه	.....	۱
۱ - ۱ - طرح مساله	.....	۲
۱ - ۲ - اهداف پژوهش	.....	۴
۱ - ۳ - فرضیات پژوهش	.....	۴
۱ - ۴ - تعریف جامعه آماری و روش های نمونه گیری	.....	۵
۱ - ۵ - روش تجزیه و تحلیل داده ها	.....	۵

فصل دوم : ادبیات فقر و آسیب پذیری

مقدمه	.....	۵
بخش اول - مفاهیم		
۱ - ۱ - مفهوم فقر	.....	۷
۱ - ۱ - ۱ - فقر مطلق و فقر نسبی	.....	۹
۱ - ۱ - ۲ - فقر قابلیت	.....	۹
۱ - ۱ - ۳ - چشم اندازهای عینی و ذهنی فقر	.....	۱۱
۱ - ۱ - ۴ - فقر از منظر محرومیت های جامعه شناختی و فیزیولوژیکی	.....	۱۱
۱ - ۱ - ۵ - علل فقر	.....	۱۲
۱ - ۲ - آسیب پذیری نسبت به فقر	.....	۱۶

- ۱ - ۲ - ۱ - فقر، ریسک و آسیب پذیری ۱۶
- ۱ - ۲ - ۲ - ارتباط بین فقر و آسیب پذیری..... ۲۰
- ۱ - ۲ - ۳ - چرا باید در رابطه با آسیب پذیری افراد نسبت به فقر نگران باشیم؟ ۲۳
- ۱ - ۲ - ۴ - چه چیزی یک خانوار را نسبت به فقر آسیب پذیر می نماید؟ ۲۴
- ۱ - ۲ - ۵ - سازماندهی ارزیابی های آسیب پذیری ۲۵

بخش دوم - اندازه گیری فقر

- ۱ - ۲ - ۱ - مفهوم خط فقر ۲۶
- ۱ - ۲ - ۲ - خط فقر مطلق ۲۷
- ۱ - ۲ - ۲ - روش های مبتنی بر رویکرد نیازهای غذایی ۲۸
- ۱ - ۲ - ۲ - روشهای مبتنی بر رویکرد نیازهای اساسی ۲۹
- ۱ - ۲ - ۳ - خط فقر نسبی ۳۱
- ۱ - ۲ - ۴ - خط فقر ذهنی ۳۱
- ۱ - ۲ - ۵ - شاخص های فقر ۳۱

بخش سوم - اندازه گیری آسیب پذیری

- ۱ - ۳ - اصول موضوعه ۳۴
- ۱ - ۳ - ۲ - مقایسه با دیگر سنجها ۴۱
- فصل سوم : مروری بر تحقیقات انجام شده..... ۴۹

فصل چهارم : معرفی ، پردازش و تجزیه و تحلیل داده ها

۶۲ ..... ۴- ۱ - داده ها

۶۲ ..... ۴- ۱ - ۱ - پردازش داده ها

۶۳ ..... ۴- ۲ - اندازه گیری خط فقر

۶۴ ..... ۴- ۲ - ۱ - محاسبه خط فقر با استفاده از مقیاس معادل

۶۶ ..... ۴- ۲ - ۲ - شاخص های فقر

۶۸ ..... ۴- ۳ - اندازه گیری آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر

۶۸ ..... ۴- ۳ - ۱ - مدل لاجیت

۷۱ ..... ۴- ۳ - ۲ - تخمین مدل

۷۵ ..... ۴- ۳ - ۳ - اندازه گیری متوسط آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر

۸۴ ..... ۴- ۳ - ۴ - اندازه گیری متوسط سهم آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر

فصل پنجم : جمع بندی و تحلیل نتایج

۹۳ ..... ۵- ۱ - خلاصه و جمع بندی

۹۸ ..... ۵- ۲ - توصیه های سیاستی

۱۰۰ ..... منابع

پیوست

متوسط سهم آسیب پذیری خانوارهای شهر تهران نسبت به فقر به تفکیک ویژگی های سرپرست خانوار

فهرست جداول

-
- جدول ۳ - ۱: برآورد آسیب پذیری نسبت فقر بر اساس داده پندل واقعی و پندل ساختگی کره (۱۹۹۹-۲۰۰۰) ۵۰
- جدول ۳ - ۲: برآورد فقر و آسیب پذیری در مناطق روستایی اتیوپی ۵۳
- جدول ۳ - ۳: برآورد آسیب پذیری و نسبت های خانوارهای آسیب پذیر در اندونزی ۵۶
- جدول ۳ - ۴: تخمین فقر و آسیب پذیری در بین گروه ها در اندونزی ۵۹
- جدول ۴ - ۱: مقیاس معادل ۶۵
- جدول ۴ - ۲: خط فقر مطلق خانوارهای پنج نفره شهر تهران طی سالهای ۱۳۸۶ - ۱۳۷۲ ۶۶
- جدول ۴ - ۳: متغیر های توضیحی مورد استفاده در مدل به همراه ارائه توصیف آماری ۷۱
- جدول ۴ - ۴: تخمین مدل ۷۴
- جدول ۴ - ۵: متوسط میزان آسیب پذیری خانوار های شهر تهران بر اساس ویژگی های سرپرست خانوار (به تفکیک گروه های سنی سرپرست خانوار) ۷۶
- جدول ۴ - ۶: متوسط میزان آسیب پذیری خانوار های شهر تهران بر اساس ویژگی های سرپرست خانوار (به تفکیک اندازه خانوار) ۸۰
- جدول ۵-۱: نحوه تصرف محل سکونت به تفکیک گروه سنی سرپرست خانوار ۹۶

فهرست نمودارها

-
- نمودار ۳ - ۱: ارتباط فقر، آسیب پذیری، بیماری ایدز از طریق کارکردن بچه ها ۵۴
- نمودار ۴ - ۱: شاخص های فقر (خانوار) مربوط به مناطق شهری استان تهران طی سالهای ۱۳۸۶ - ۱۳۷۲ ۶۷
- نمودار ۴ - ۲: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار ۸۴
- نمودار ۴ - ۳: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس اندازه خانوار ۸۵
- نمودار ۴ - ۴: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس وضعیت تحصیلی سرپرست خانوار ۸۵
- نمودار ۴ - ۵: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس جنسیت سرپرست خانوار ۸۵
- نمودار ۴ - ۶: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس وضعیت فعالیت سرپرست خانوار ۸۶
- نمودار ۴ - ۷: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، فاقد تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۲- ۱ نفر باشد ۸۷
- نمودار ۴ - ۸: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، دارای تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۲- ۱ نفر باشد ۸۷
- نمودار ۴ - ۹: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، فاقد تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۵- ۳ نفر باشد ۸۷
- نمودار ۴ - ۱۰: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، دارای تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۵- ۳ نفر باشد ۸۸
- نمودار ۴ - ۱۱: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، فاقد تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۸- ۶ نفر باشد ۸۸
- نمودار ۴ - ۱۲: متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد، شاغل، دارای تحصیلات عالیه، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۸- ۶ نفر باشد ۸۸

- ۸۹ نمودار ۴ - ۱۳ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد ، شاغل ، فاقد تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۹ نفر
به بالا باشد
- ۸۹ نمودار ۴ - ۱۴ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار مرد ، شاغل ، دارای تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۹
نفر به بالا باشد
- ۸۹ نمودار ۴ - ۱۵ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، فاقد تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۲- ۱
نفر باشد
- ۹۰ نمودار ۴ - ۱۶ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، دارای تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۲- ۱
نفر باشد
- ۹۰ نمودار ۴ - ۱۷ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، فاقد تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۵- ۳
نفر باشد
- ۹۰ نمودار ۴ - ۱۸ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، دارای تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۵- ۳
نفر باشد
- ۹۱ نمودار ۴ - ۱۹ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، فاقد تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۸- ۶
نفر باشد
- ۹۱ نمودار ۴ - ۲۰ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، دارای تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۸- ۶
نفر باشد
- ۹۱ نمودار ۴ - ۲۱ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، فاقد تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۹
نفر به بالا باشد
- ۹۲ نمودار ۴ - ۲۲ : متوسط سهم آسیب پذیری خانوار نسبت به فقر بر اساس گروه های سنی سرپرست خانوار
مشروط بر اینکه سرپرست خانوار زن ، شاغل ، دارای تحصیلات عالیه ، دارای همسر و دارای بعد خانوار ۹
نفر به بالا باشد

فصل اول

کلیات

مقدمه

توجه به مسئله فقر و فقر زدایی یک موضوع جهانی است که مورد توجه سیاستگذاران و عموم مردم در ایران نیز می‌باشد. مطالعات مدون در رابطه با فقر از اواخر قرن نوزدهم آغاز شده است. از اواخر دهه ۱۹۷۰ به ویژه با شروع برنامه اصلاحات ساختاری، آزاد سازی و خصوصی سازی توسط بسیاری از کشورهای جهان، فقر و حمایت از گروه های آسیب پذیر با شدت بیشتری مورد توجه قرار گرفت. بسیاری از اندیشمندان بر این گمان بودند اجرای برنامه‌های اقتصادی مذکور، افراد فقیر و گروه های کم درآمد را افزایش می‌دهد. در پاسخ به چنین وضعی و به منظور جلوگیری از گسترش فقر، نهادهای بین المللی و منطقه ای اقدامات عملی را در پیش گرفتند که از آن جمله سازمان ملل دهه ۲۰۰۶ - ۱۹۹۷ را دهه ریشه کنی فقر نامید.

افزایش رفاه اقتصادی و کاهش فقر یکی از اهداف اصلی برنامه های توسعه اقتصادی در هر کشور است و تامین شرایط مطلوب برای زندگی تمامی اقشار جامعه وظیفه اصلی کارگزاران و مسئولان اقتصادی هر کشور است. در ایران علی رغم اینکه مسئله فقر زدایی در اصول ۳،۲۱،۲۹،۳۱،۴۳ قانون اساسی به صراحت ذکر شده است و با وجود تلاش‌هایی که در جهت ریشه کنی فقر در قالب برنامه های توسعه برای مبارزه با فقر، طرح سامان دهی اقتصادی و لایحه فقر زدایی اجرا شده است، مطالعات انجام شده نشان می‌دهند خانوارهای ایرانی طی ۲ دهه گذشته به شدت تحت فشارهای اقتصادی بوده اند.

فقر به عنوان شاخصی که نشان دهنده فقدان دسترسی به منابع و فرصت های درآمدی است، در نظر گرفته شده است. اما فقر جنبه‌های دیگری هم دارد که متاثر از موقعیت جغرافیایی، سن، جنس، طبقه، وضعیت قومی- نژادی، ساختار اجتماعی، فرایندهای تصمیم سازی جامعه و مسایل و موضوعات سیاسی است و آسیب پذیری ناشی از فقر تعیین می کند. به علاوه به طور سنتی در مطالعات اندازه گیری فقر کمتر به نقش مخاطراتی که در ابعاد مختلف حیات یک خانوار وجود دارند توجه شده است. از آن جایی که زندگی بشر در معرض اشکال مختلف ناامنی است و این ناامنی ها هر یک می تواند عوارض منفی بر رفاه خانوارها بگذارد و آنها را در مقابل این اشکال ناامنی آسیب پذیر نماید، شناسایی عوامل آسیب پذیری رفاه خانوارها برای شناسایی خانوارهای محروم از اهمیت بسزایی در مطالعات رفاه خانوارها بر خوردار است. این مسئله سبب شده است که اخیراً تحقیقات گسترده ای با در نظر گرفتن نااطمینانی به عنوان یکی از اجزاء تشکیل دهنده فقر انجام شود که میزان آسیب پذیری فرد نسبت به فقر را به روش های مختلف اندازه گیری می کنند.

با توجه به اهمیت مساله فقر و ارتباط متقابلی که بین فقر و آسیب پذیری وجود دارد شناخت و تحلیل ابعاد آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می شود. با توجه به این نکته که اندازه گیری آسیب پذیری نسبت به فقر و تجزیه و تحلیل آن

می تواند تصویر مناسبی در اختیار برنامه ریزان و سیاستگذاران برای تدوین برنامه های فقر زدایی قرار دهد، این مطالعه تلاشی است در این مسیر.

۱ - ۱ - طرح مساله

یکی از ابزارهای متداول برای ارائه تصویری گویا و مختصر از وضعیت رفاه، برآورد شاخص های فقر، مثل نسبت سرشمار^۱ است. با این حال رفاه یک خانوار نه تنها به درآمد و مصرف فعلی او بستگی دارد بلکه به مخاطراتی که او با آنها مواجه است نیز بستگی دارد. فردی که امروز فقیر است ممکن است فردا فقیر باشد و یا نباشد. ضمناً خیلی از افراد یا خانوارهای غیر فقیر به علت تکانه های غیر منتظره مثل بیماری، از دست دادن شغل می توانند دچار فقر شوند. مطالعاتی که بر اساس سنجه های فقر در یک نقطه زمانی مشخص صورت می گیرند چشم انداز آتی رفاه خانوار یا ریسک های مرتبط با آن را در نظر نمی گیرند.

از طرفی شناسایی فقرا و اندازه گیری گستردگی فقر دو نمونه از پیچیده ترین مسائلی است که در زمینه های سیاست عمومی و امنیت اجتماعی وجود دارند. کاهش فقر از مراحل ضروری نیل به توسعه است، به این منظور شناسایی فقرا اهمیت ذاتی پیدا می کند. به طور سنتی مطالعات فقر بدون در نظر گرفتن مخاطراتی که در ابعاد مختلف حیات یک خانوار وجود دارند صورت گرفته است. از آن جایی که زندگی بشر در معرض اشکال مختلف ناامنی است و این ناامنی ها هر یک می تواند عوارض منفی بر رفاه خانوارها بگذارد و آنها را در مقابل این اشکال ناامنی آسیب پذیر نمایند، شناسایی عوامل آسیب پذیری رفاه خانوارها از اهمیت بسزایی در مطالعات رفاه خانوارها برخوردار است. همیشه فقر در فضای توأم با اطمینان مورد مطالعه قرار گرفته است. اما اگر هدف از مطالعه فقر ارتقاء وضعیت رفاه افرادی باشد که امروز محروم هستند و جلوگیری از فقیر شدن افراد در آینده باشد، باید چشم انداز رو به جلو (که نگاهی رو به آینده داشته باشد) اتخاذ گردد. از آنجایی که توزیع درآمدها در آینده نامعلوم است، تحلیل فقر در فضای نا اطمینانی تصویر بهتری در اختیار سیاستگذاران قرار می دهد.

از جمله دستاوردهای اخیر تحلیل های رفاهی، توجه به نااطمینانی و ناامنی به عنوان ابعاد اساسی فقر است که در پی آن عبارت "آسیب پذیری" در متون تحقیقاتی توسعه اقتصادی مطرح شده است (بانک جهانی، ۲۰۰۰: ۱۲).

در پی گزارش ۲۰۰۰/۱ توسعه جهانی بانک جهانی، آسیب پذیری مورد توجه بیشتری قرار گرفت و چنین بیان شد که "آسیب پذیری، انعطاف پذیری در مقابل یک شوک را اندازه گیری می نماید و به بررسی این احتمال می پردازد که آیا یک شوک منجر به کاهش رفاه افراد خواهد شد یا خیر" (بانک جهانی، ۲۰۰۱: ۱۳۹). به دلیل دیدگاه های متنوع دیگری که در این حوزه ارائه شد، تعاریف گوناگونی برای مفهوم آسیب پذیری پیشنهاد شد. گاهی اوقات آسیب پذیری معادل رفاه انتظاری کم تفسیر می شود به این معنا که افرادی که در برابر مخاطرات حساس هستند در معرض کاهش رفاه قرار

¹ Poverty Headcount Ratio

دارند. باید توجه داشته باشیم که آسیب پذیری تنها به مثابه این نیست که اگر فردی در معرض خطر قرار گرفت، فردی آسیب پذیر خواهد بود. بلکه فردی آسیب پذیر است که مستعد آسیب دیدن یا صدمه خوردن باشد. ریشه اشتقاقی لغت آسیب پذیری از کلمه لاتین "Vulnerare" است، به روشنی نشان می‌دهد که این مفهوم با خطرها و تهدیدها مرتبط است. یک مفهوم گسترده تر آسیب پذیری بی پشتیبان بودن و بی پناهی است که به ضعف عمومی یا درماندگی شدید مردم اشاره دارد.

پس از مطرح شدن بحث آسیب پذیری، در میان اقصاء دانان علاقه شدید و توافق زیادی در رابطه با اهمیت افزایش رفاه و تحلیل این مفهوم جدید ایجاد شد اما هنوز هیچ اجماعی در رابطه با تعریف آسیب پذیری و اندازه گیری آن به وجود نیامده است. این مسئله نباید باعث شگفتی شود، اگر خوب دقت کنیم مشاهده می‌کنیم که بحث‌ها در مورد تعریف فقر هنوز خاتمه نیافته است. شاید درک مفهوم آسیب پذیری پیچیده تر باشد از آن جایی که این مفهوم قلمرو معنایی فقرا را با معرفی مفهوم دیگری که به آسانی قابل درک نیست و دارای پیچیدگی است، یعنی نا اطمینانی توسعه می‌دهد.

با این حال درک مفهوم فقر و آسیب پذیری و ارتباط بین آنها به منظور ارتقاء سطوح زندگی در دنیا از اهمیت زیادی برخوردار است. از لحاظ تاریخی آسیب پذیری به عنوان یک مفهوم پویایی که تغییرات را در نظر می‌گیرد، مورد توجه است درحالی‌که به فقر به عنوان یک مفهوم ایستا نگریسته شده است (موسر^۱، ۱۹۹۸). با این حال از دید عده ای از اقتصاددانان، فقر به خودی خود یک مفهوم پویا است به دلیل اینکه تعدادی از فقرا در کل دوران زندگی شان فقیر نیستند و ممکن است در دوره هایی از زندگی از فقر خارج شوند (ژاکوب^۲، ۲۰۰۰). در مجموع می‌توان گفت که در طول تاریخ بین فقر و آسیب پذیری رابطه تنگاتنگی برقرار بوده است.

این مطالعه نخستین مطالعه به زبان فارسی است که به بررسی نقش مخاطرات در اندازه گیری میزان آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر می‌پردازد. ویژگی های خانوار های محروم از جمله عوامل اصلی ماندگاری فقر این خانوارها است. خانوارهای محروم معمولاً از ناکافی بودن سواد سرپرست خانوار آسیب می‌بینند، اندازه و بعد خانوار های محروم عامل دیگری در افزایش آسیب پذیری آنها است. سن و جنسیت سرپرست خانوار و اینکه سرپرست خانوار بیکار یا شاغل باشد و بالاخره درآمد (هزینه) خانوارها در شکل گیری میزان آسیب پذیری آنها از اهمیت بسزایی برخوردار است. در این مطالعه تلاش می‌شود تا با توجه به معیار خط فقر، به شناسایی فقرا پرداخته شود و در ادامه با توجه به خط فقر و ملحوظ نمودن ویژگی‌های سرپرست خانوار، متوسط احتمال فقیر شدن خانوار های شهری ساکن استان تهران طی سال‌های ۱۳۸۶ - ۱۳۷۲ محاسبه شود.

¹ Moser

² Yaqub

۱ - ۲ - اهداف پژوهش

شناسایی گروه های آسیب پذیر با توجه به محدودیت های آماری موجود در کشور از جمله اهداف این پژوهش است. با استفاده از این روش احتمال فقیر شدن خانوارهای شهری ساکن استان تهران را با توجه به ویژگی های سرپرست خانوار (مانند سن، جنسیت، وضعیت تحصیلی، وضعیت فعالیت، وضعیت زناشویی و اندازه خانوار) می توان محاسبه کرد و به این وسیله ابزار مناسبی برای تخصیص بهینه منابع پارانهای و هدفمند کردن آنها فراهم آورد.

۱ - ۳ - فرضیات پژوهش

۱ - افزایش سن سرپرست خانوار رابطه منفی با آسیب پذیری خانوارهای ساکن شهر تهران نسبت به فقر دارد.

۲ - در شهر تهران، آسیب پذیری زنان نسبت به مردان سرپرست خانوار بیشتر است.

۳ - با ارتقاء وضعیت تحصیلی سرپرست خانوارها در شهر تهران، آسیب پذیری خانوارها نسبت به فقر کاهش می یابد.

۴ - خانوارهایی که سرپرست آنها شاغل است در مقایسه با خانوارهایی که سرپرست آنها بیکار و یا دارای درآمد بدون کار^۱ است، از آسیب پذیری کمتری برخوردارند.

۵ - میزان آسیب پذیری نسبت به فقر خانوارهای شهری ساکن استان تهران با افزایش اندازه خانوار افزایش می یابد.

۱ - ۴ - تعریف جامعه آماری و روش نمونه گیری

مشخصات جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش به شرح زیر است :

- به جهت اینکه مصرف در یک واحد اقتصادی معنای کامل تری می گیرد. به علاوه الگوی مصرف نیز در خانوار معنادار تر است، بنابراین خانوار به عنوان واحد مطالعه در این تحقیق انتخاب شده است.

- با توجه به محدودیت زمان و مشکلات مربوط به نمونه گیری، از آمارهای هزینه - درآمد خانوار طی دوره ۱۳۷۲ - ۱۳۷۲ که از سوی مرکز آمار ایران منتشر شده، استفاده شده است.

^۱ این افراد نه شاغل هستند و نه بیکار و دارای درآمد حاصل از بازنشستگی، املاک و مستغلات، سود سهام، سپرده ها و... هستند.

- آمار مربوط به خصوصیات اجتماعی و اقتصادی خانوارها همه ساله از طریق نمونه گیری توسط مرکز آمار ایران جمع آوری می شود. بررسی آمارهای هزینه - درآمد خانوارهای شهری ساکن استان تهران طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۲ نشان می دهد که در سالهای ابتدایی دوره مورد بررسی حجم تقریبی نمونه در حدود ۳۰۰۰ خانوار بوده است، در سال های اخیر این رقم نزدیک به ۱۵۰۰ خانوار شده است.

۱-۵- روش تجزیه و تحلیل داده ها

در این پژوهش با استفاده از اطلاعات مربوط به مخارج مصرفی، مخارج خوراکی خانوارهای نمونه و با استفاده از نرم افزار Stata و بسته های نرم افزاری Access و Excel به محاسبه خط فقر، شاخص های فقر و شناسایی فقرا پرداخته ایم. سپس با محاسبه احتمال فقیر شدن خانوارهای شهری ساکن استان تهران، مشروط به ویژگی های سرپرست خانوار، شاخص آسیب پذیری خانوار های مورد نظر نسبت به فقر را به تفکیک خصوصیات سرپرست خانوار محاسبه نمودیم. یافته های به دست آمده از این محاسبه، تجزیه و تحلیل اقتصادی - اجتماعی خواهد شد.

فصل دوم

ادبیات فقر و آسیب پذیری

مقدمه

محرومیت های انسانی تنها به کمبودهای مصرفی محدود نمی شود. مصرف کم (زیر حداقل های استاندارد) یکی از جنبه های فقر است و ممکن است که اوضاع نامساعد فقرا به دیگر صور محرومیت مانند بیماری، بی سوادی، سوء تغذیه، احساس ناامنی و بی سرپناهی منتهی شود به طوری که آنها تلاش می کنند در محیطی به زیستن خود ادامه دهند که با نا اطمینانی در رابطه با آینده مواجه اند. این فقدان "آسودگی خاطر" یکی از اشکال محرومیت است (نارایان پاتل^۲، ۲۰۰۰ و چمبرز^۳، ۱۹۸۹). عدم تامین نیازهای اولیه و ضروری گروه های مختلف در جامعه منجر به فقر خواهد شد. در واقع به منظور بررسی افراد فقیر در جامعه با استفاده از سطح درآمد یا مخارج مصرفی سرانه خانوار ها و مقایسه آن با خط فقر مناسب در قالب شاخص های مختلف فقر اقدام می شود. اما واقعیت این است که گاهی نه تنها عدم دسترسی به درآمدها و منابع منجر به فقر می شود بلکه از دست دادن فرصت ها نیز فقر را تشدید می کند. در این راستا نهادهایی چون نهادهای آموزشی، بهداشتی و مالی فرصت های از دست رفته را کاهش خواهند داد. اصولاً فقر در مناطقی که با شرایط نامساعد بیوفیزیکی و محرومیت های اقتصادی روبرو هستند، گسترده می شود. فقرا نه تنها دسترسی به منابع و درآمدهای مالی ندارند بلکه فرصت های پیش روی آنها هم کم هستند.

در گزارش ۲۰۰۰/۲۰۰۱ توسعه جهانی بانک جهانی می خوانیم که: "فقر چیزی فراتر از عدم تکافوی درآمد یا توسعه انسانی پایین است. فقر همان آسیب پذیری، فقدان قدرت و ابراز عقیده می باشد. کاهش آسیب پذیری نسبت به شوکهای اقتصادی، بلایای طبیعی، عدم تندرستی، ناتوانی و از کار افتادگی از عناصر اصلی افزایش رفاه هستند (بانک جهانی، ۱۲: ۲۰۰۰). در ادامه این گزارش این طور عنوان شده که "آسیب پذیری، انعطاف پذیری در مقابل یک شوک را اندازه گیری می نماید و به بررسی این احتمال می پردازد که آیا یک شوک منجر به کاهش رفاه افراد خواهد شد یا خیر" (بانک جهانی، ۲۰۰۱: ۱۳۹). این نقطه آغازی برای معطوف شدن نظرات اقتصاددانان به این مفهوم در تحلیل های رفاهی بود.

فقر و آسیب پذیری مفاهیم پیچیده ای اند. این دو مفهوم به این طریق با هم مرتبط شده اند که هر یک دیگری را سبب می شود. به این معنی که، در حالیکه فقر افراد را در مقابل تکانه های متعدد (مانند بیماری، بلایای طبیعی و امثال آن) آسیب پذیر می سازد، آسیب پذیری افراد نسبت به چنین تکانه هایی، آنها را در برابر تکانه های مذکور فقیر می کند.

¹ Peace of Mind

² Narayan, Patel et al(2000)

³ Chambers (1989)